

TƏSƏVVÜFÜN MAHIYYƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İNKİŞAF YOLU

Şərq ədəbiyyatının orta əsrlər dövrü özünün struktur-semantik və məzmun özəllikləri ilə diqqət mərkəzində dayanır. Belə ki, istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də digər şərq xalqlarının ədəbiyyatında sənətkarların yaradıcılığında batini dərinləşmə baş verir. Bu təriqət ədəbiyyatının öz əksini göstərməsi ilə bağlıdır. Təriqət ədəbiyyatı bədii söz sənətinin mühüm bir qolunu əhatə etməklə bərabər dövrün dini-ədəbi məfkurəsində çox böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, orta əsrlər müsəlman şərq fəlsəfəsini, o cümlədən ədəbiyyatını təriqət ədəbiyyatsız düşünmək qeyri-mümkündür. Bu bərdə Yaqub Babayev çox haqlı olaraq qeyd edir ki, əgər təriqət ədəbiyyatı nümunələrini orta əsrlər ədəbiyyatının bədii məhsulları işerisindən çıxdaş etsək, yerində az şey qaldığını, ədəbiyyatın çox əsrlik bir dövrünün kasıb bir görkəmə düşdüyünü görürük (2, s. 5).

Bu gün sufizm haqqında geniş məlumat sahibiykə, üzərində müəyyən araşdırmalar apara bilirik, bu təbii ki, böyük sənətkarlar – mütəsəvviflər, şairlər (xüsusilə orta əsr təriqət şairləri) sayəsindədir. Onların əsərlərində, fikirlərində, qələmə aldıkları düşüncələrində sufizmin elementləri öz əksini tapmış, təsəvvüf elmi daha da dərinləşmiş, ideyaları yüksəlmişdir. Belə ki, sufi həyatı yaşayan ilk dərvişlərdən Həsən Bəsrinin adını çəkmək olar. İslam dininin inkişafı zamanı fəlsəfə və irfanın birləşməsi ilə fəlsəfi fikir söyləyənlərin, təsəvvüf elmi ilə maraqlananların sayı daha da artdı. Zamanla yetişən elm və irfan sahibləri təsəvvüf elminin təkamülünə, elmi-nəzəri konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasına öz töhfələrini verdilər. Bunlara Zünnün-əl-Misri, Bəyazid Bistami, Həllac Hüseyn ibn Mənsur, Cüneyd Bağdadi, Əbu Hamid Qəzali, Mühyəddin ibn Ərəbi, Mövlanə Cəlaləddin Rumini və s. göstərmək olar. Bu və digər belə şəxsiyyətlər təsəvvüf elmində daha dərin, daha yeni, daha batini cığırılar açdılar. Onlar zahiri elmi ilahi məhəbbətdən ayırır, maddiliklə mənəvilik arasındakı incə məqamlara toxunur, onları elmi əsaslarla göstərdilər. Beləliklə də, ədəbiyyatda “Eşqi yolunda Allah qatında özünü fəna edən insan” obrazı daha qabarıq təsvir olunmağa başladı.

Təbii ki, bu şəxsiyyətlər arasında Həllac ibn Mənsurun adı xüsusi qeyd olunmalıdır. O, öz əqidəsi yolunda cəfa və cəza çəkən fədakar bir obraz kimi simvollaşmış mütəsəvviflərdən biridir. IX-X əsrlərdə yaşamış Həllac ibn Mənsur “ənəlhəqq” şüarını irəli sürmüş və belə demişdir: “Mən özüm yoxam, məndə olan da haqqdır”. Onun fikrincə, maddi həzz və şəhvetin əsarətindən qurtulan şəxs irfani biliyi kəsb edərsə, ilahi bir məqama yüksəlib insani keyfiyyətlərdən təmizlənər. Deməli, burada əsas məsələ insani keyfiyyətlərin irfani keyfiyyətlərlə əvəz olunmasıdır. Nəticədə insan allahın bir zərrəsidir, onun zatından qopan bir nur parçasıdır (2, s. 11-13).

İslam şərqinin fəlsəfə və din sahəsində ən böyük mütəsəvviflərdən biri də Əbu Hamid Qəzalidir. Həyatının çox böyük hissəsini dinə, sufizmə, təsəvvüf elminə, fəlsəfəyə həsr edən Qəzali fiqh və kəlam haqqında da gözəl əsərlər qələmə almışdır. Əbu Hamid Qəzali bütün araşdırmalarının sonunda belə bir nəticəyə gəlir ki, bu elmlərlə həqiqəti tam dərk etmək mümkün deyil. Bundan sonra o, mədrəsəni tərk edir, xəlvətə çəkilir. Həqiqəti dərk etməyin yolunu təkamül və irfanda tapır. Təsəvvüf və irfan ideyalarını ortodoksal islam təlimi sistemində daxil edir. O, allahın intuisiya və vəcd yolu ilə dərk ideyasını irəli sürürdü.

Təsəvvüf və irfanın sənətlə qovuşmasında, şeir və musiqi ilə ahəngində meydana gələn başqa bir qolun inkişafından danışan zaman isə yalnız bir dahi şəxsiyyətin adını çəkə bilərik ki, o Mövlanə Cəlaləddin Rumidir. Heç mübaliğə etmədən qeyd etməliyik ki, onun “Məsnəvi”si təsəvvüf elminin mahiyyətini dərin qatlarına qədər açır. İrfan və təsəvvüfün bədii zövq və sənət nəşəsinə çevrilməsində Mövlanənin xidmətləri sonsuz və əvəzsizdir. O, insanın Allahla və başqa insanlarla əlaqəsini göstərmişdir. Allah, gözəllik və sevgi Mövlanənin üzərində dayandığı əsas mövzulardır. Bu, onun düşüncəsinin mərkəzini təşkil edir (3).

İlk türk mütəsəvvifi hesab olunan Əhməd Yəsəvi isə altmış üç yaşında xanəqahının həyatində müridlərinə çiləxana hazırlatmış, vəfatına qədər burada ibadətlə məşğul olmuşdur. Onun çiləxanada nə qədər qaldığı belli deyildir, lakin ölənin günə qədər buradan çıxmadiğı və dünyasını çiləxanada dəyişdiyi dəqiqdir. Məşhur sufi təriqətlərindən hesab olunan Yəsəvilik təriqətinin də yaranması elə sufi şeyxi Əhməd Yəsəvinin adı ilə bağlıdır. Onun yaradıcılığının və fikirlərinin özündən sonrakı sufilərə olduqca böyük təsiri olmuşdur.

Təbii ki, belə böyük mütəsəvvifləri saymaqla bitməz. Onların Azərbaycan ədəbiyyatına olan təsiri isə, əlbəttə ki, aşkardır. Ədəbiyyatımıza, xüsusilə də, XIII-XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq, sufizmin böyük təsirini, təriqət ədəbiyyatının geniş mövqeyini görə bilərik. Təsəvvüf ədəbiyyatı dedikdə ağılımıza gələn ilk Fəzlullah Nəimi, İmadədin Nəsimi, Qazi Bühranəddin, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli və s.-dir. XIII-XIV əsrlərdə Rami Təbrizi, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, Nəsir Bakuyi, Yusif Məddah, Səddəddin Həriri, Puriya Vəli, Mahmud Şəbüstəri, Şeyx İzəddin Həsənoğlu, Arif Ərdəbili və s., XV-XVI əsrlərdə Bəsiri, Süruri, Şahi, Bağdad ədəbi mühitindən Fəzli və Ruhi Bağdadi, daha sonra Əfşəhəddin Hidayətullah, Bədr Şirvani, Mirzə Cahanşah Həqiqi, Xəlili, Kişvəri, Həbib, Fə dai Təbrizi, Məhəmməd Əmani, Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülşəni və digər sənətkarların yaradıcılıqlarından təsəvvüfi ideyalar yan keçə bilməzdi, keçmədi də. Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ında, Dədə Ömər Rövşəninin “Rövşənlik” təriqəti və Şeyx İbrahim Gülşəninin “Gülşənlik” təriqəti altında yazdığı şeirlərində, eyni zamanda Dədə Ömər Rövşəninin “Neynamə”, “Çobannamə”, “Miskinlik kitabı” əsərlərində, “Yusif və Züleyxa” larda, “Leyli və Məcnun”larda, Fəzlullah Nəiminin və İmadəddin Nəsiminin hürufilik ideyalarında, yazdıqları əsərlərdə, dahi Məhəmməd Füzulinin poemalarında və lirik şeirlərində sufizmin təsirindən danışmadan keçmək qeyri-mümkündür.

⁸¹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun magistrantı. billur.593@mail.ru

Fəzlullah Nəsiminin ən böyük ardıcılı, onu ideyalarını ən yüksək səviyyədə davam və inkişaf etdirən isə dahi sənətkar, filosof, mütəfəkkir, şair Şeyx İmadəddin Nəsimi olmuşdur. İmadəddin Nəsiminin Hürufi ideyalarının da əsasında sufizm dayanırdı. Deyə bilərik ki, hürufizm təməlini sufizmdən götürmüş, daha fərqli bir yöndə inkişaf edən cərəyan halını almışdı. Hürufilik özünə qədər olan təlimlərin sistemləşdirilmiş forması idi. Hərflərə mistik mənə verən bu təriqətdən əvvəl də buna cəhd edilmişdir. Ən böyük mütəsəvviflərdən hesab olunan Həllac Mənsur və İbn Ərəbi də bunun üzərində çoxlu araşdırmalar aparmışlar. İmadəddin Nəsiminin və digər hürufilərin əsas ideyası bu idi: “İnsan ən son kamil varlıqdır. Kainatın gözü, özü və canı insandır”. Səslərin kainatda hərəkəti və maddi aləmdə öz yerini hərflərə verməsi, bu hərflərin insan simasında əksi və s. məsələlər hürufizmdə əsasdır (4, s. 218).

Təbii ki, biz XIII-XIV əsr orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının sufizmdən yazan, yaradıcılığının mərkəzini təsəvvüf təşkil edən nümayəndələrinin sadəcə bir qismindən nümunələr verdik. Dövrün təsəvvüf ağırlığı, sufizm kökü bu nümunələri və sənətkarları yazmaqla bitməyəcəyini təsdiq edir.

XV-XVI əsrdə gəldikdə isə bizi istər ədəbiyyatın, istər nəsrin, istər lirikanın və istərsə də, təsəvvüf fəlsəfəsinin zirvəsində, təbii ki, dahi Məhəmməd Füzuli qarşılayır. Məhəmməd Füzulinin lirik qəhrmanı canını cananına qurban verməyə hər an hazırdır. Canın təndə müvəqqəti olduğunu, vaxtı gəldiyində canın canan yolunda, yəni Haqq yolunda fəda edəcəyini söyləyir:

Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyəlim ol nə sənindir, nə mənim (8, s. 216).

Füzuli eşq əhli mütəsəvviflərindəndir. O, sevgini daha yaxşı ifadə etmək, deyilməyən, gizlədilən, qeyri-müəyyən qalan mənalara daha anlaşıqlı etmək üçün müxtəlif bənzətmələrlə toxuduğu mənə toru ilə sevginin mistik ölçüsünü açmağa çalışmışdır. İlk qəzəlinin ilk misrasının eşqlə başladığı Füzulinin “Divan”ında sevgi və onun əksi olan ağılın yer aldığı çoxlu qəzəllər vardır. Təsəvvüf əhlinin bütün söyləri Allaha çatmaq, Allaha qovuşmaq və ilahi həqiqətləri öyrənə bilməkdir. Füzuli düşünür ki, varlıq həqiqətinə ancaq eşqlə çatmaq olar:

Kad enarel-əsku lil- uşşaki minhacəl-hüda.

Salik-i rah-i həqiqət eşq eylər iktida - Eşq aşıqların hidayət yolunu işıqlandıranda haqq yolunun yolçusu eşqin ardınca gedir. O, göstərilən yolla irəliləyir.

XV-XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrindən olan Əfsəhəddin Hidayət də yaradıcılığında həqiqi eşq, haqq sevgisi, təsəvvüf ünsürləri genişdir. Yuxarıda Füzulidən can və canan mövzusunda verdiyimiz nümunəyə uyğun olaraq, qeyd etmək istəyirik ki, Əfsəhəddin Hidayət yaradıcılığında da oxşar məzmunlu qəzələ rast gəlirik:

Can gövdədə sən sevgülü cananə içündür,
Bəs bəslədiyim canını, cana nə içündür? (1, s. 293).

Təsəvvüf anlaması və anlatması olduqca mürəkkəb, anladığından sonra isə içindən çıxılması mümkün olmayan bir elmdir. Yunus Əmrə əsl elmi “haqqı öyrənən” elm adlandırır. Təsəvvüf də haqq elmdir. Bu elmə ümumi nəzər salaraq və böyük mütəsəvviflərdən sadəcə bir neçəsinin adını və nümunələrini verməklə fikrimizi çatdırmağa çalışdıq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aidə Paşalı. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn). Bakı: Nurlan, 2011, 448 s.
2. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
3. Doç. Dr. İbrahim Arslanoğlu. Mevlananın aşk və insan fəlsəfəsi.
4. Gölpinarlı A. 100 soruda Türkiyədə mezheblər və tarikatlar. Qum: “Ensariyan yayın evi”, 1991, 304 s.
5. Gül Nihal Kul. Füzulinin tasavvufi aşk söylemi. 10 s.
6. Şıxıyeva S. Nəsiminin irfani görüşləri. Bakı Avrasiya Universiteti: Sivilizasiya, cild 5, № 4, 2016 (32), s. 122-131
7. Şıxıyeva S. Nəsiminin irfan və əhli-irfana münasibəti
8. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
9. Mütəhhəri Ş. İslami elmlərlə tanışlıq. Tehran: Sədra, 3 cildə, III c. s. 94-96
10. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
11. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Lider, 2004, 376 s.
12. Öztekin H.A. Sufi sözlük, müsbət kelimələr arşivi. İstanbul: Hayykitap, I c. 271 s.

Açar sözlər: Təsəffüv, sufizm, təriqət, vəhdəti-vücut, kamillik

Key words: Mysticism, Sufism, sect, unity-of-being, perfection

Ключевые слова: мистицизм, суфизм, секта, единство бытия, совершенство

Təsəvvüfün mahiyyəti və Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf yolu

Xülasə

Təriqət ədəbiyyatı bədii söz sənətinin çox mühüm bir qolunu əhatə etməklə bərabər dövrün dini-ədəbi məfkurəsində çox böyük bir əhəmiyyətə malikdir. Təsəvvüf bir elm və fəlsəfə sahəsi kimi şərq xalqlarının ədəbiyyatında öz yerini dərin bir şəkildə almışdır. Məqalədə əsas məqsədimiz Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Əhməd Yəsəvi, Həllac ibn Mənsur və s. mütəsəvviflərdən başlayaraq İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi, Qazi Bürhanəddin, Əfsəhəddin Hidayət və digər təriqət ədəbiyyatının nümayəndələrinə doğru bir yol xəritəsi cizmaq və hər biri haqqında onları müəyyən dərəcədə xarakterizə edəcək məlumatlar verməkdir.

The essence of Sufism and the way of development in Azerbaijani literature

Summary

Sect literature covers a very important branch of the artistic word art and has a great importance in the religious-literary ideology of the time. Sufism as a field of science and philosophy has taken its place in the literature of the eastern peoples in a deep way. In the article, our main goal is Maulana Jalaluddin Rumi, Yunis Amra, Ahmed Yasavi, Hallaj ibn Mansur, etc. It is to draw a road map starting from the Sufis to Imaduddin Nasimi, Muhammad Fuzuli, Shah Ismayil Khatayi, Gazi Burhanuddin, Afsahuddin Hidayat and other representatives of sect literature and give information about each of them that will characterize them to a certain extent.

Сущность суфизма и путь развития в Азербайджанской литературе

Резюме

Сектантская литература охватывает очень важную отрасль искусства художественного слова и имеет большое значение в религиозно-литературной идеологии того времени. Суфизм как область науки и философии глубоко занял свое место в литературе восточных народов. В статье нашей главной целью являются Маулана Джалалуддин Руми, Юнис Амра, Ахмед Ясави, Халладж ибн Мансур и др. Начертить дорожную карту, начиная от суфиев до Имадуддина Насими, Мухаммада Физули, Шаха Исмаила Хатаи, Гази Бурхануддина, Афсахуддина Хидаята и других представителей сектантской литературы и дать информацию о каждом из них, которая в той или иной степени их характеризует

Rəyçi: dos.S.Abbasova